

De verborgen rivier van androgynie

79.285 CAROLYN G. HEILBRUN. Toward a Recognition of Androgyny.
JUNE SINGER. Androgyny: Toward a new Theory of Sexuality.

Er is de laatste tijd van alles gaande rond het idee *androgynie*. Carolyn Heilbrun schreef er een boekje over: Toward a Recognition of Androgyny (1973), June Singer schreef er een dik boek over: Androgyny: Toward a new Theory of Sexuality (1976), het Amerikaanse tijdschrift Parabola wijdde er een themanummer aan (1978) en Adrienne Rich noemt in Uit Vrouwen Geboren (1976 - ned. 1979) een aantal artikelen over androgynie en besteedt aandacht aan de discussie die erover gaande is. Verder is androgynie een van de kern-ideeën in het laatste boek van Andreas Burnier: De Zwembadmentaliteit (1979) en wordt het ook als zodanig opgepikt door de critici (Zie: Jan Pontijn: "Burniers pleidooi voor androgynie" in het Vrij Nederland-boeknummer van 28 april 1979). (1) In dit artikel wil ik me beperken tot de boeken van June Singer en Carolyn Heilbrun. Wat betekent androgynie? Het woord is een samenstelling van het greekse woord *andro* (mannelijk) en *gyn* (vrouwelijk) en het woord betekent dus letterlijk manvrouwelijkheid of vrouwmannelijkheid. Tot zover niets aan de hand. Maar nu: wat versta je eronder, wat is het?

Definitie

De eerste omschrijving die June Singer geeft van androgynie luidt: "*het harmonieus samengaan van mannelijkheid en vrouwelijkheid binnen een enkel individu*". (2) Androgynie heeft dus niets te maken met transsexualiteit (het zeer sterke gevoel in een "verkeerd lichaam" geboren te zijn), het heeft niets van doen met hermafroditisme (het bezitten van de lichamelijke geslachtskenmerken van beide sexen) en het is iets anders dan bisexualiteit in de betekenis van: het kiezen of begeren van partners van beide sexen. Androgynie is een individuele bewustzijnsstoestand. Voor onze in konkretismen gevangen geesten is dat een beetje moeilijk voorstelbaar. De uitgever van June Singer doet bovendien ook alle moeite om ons op het verkeerde pad te brengen (alles geestelijk natuurlijk) want er staan hele rare plaatjes op de omslagen van June Singers boek. Voorop de gebonden editie staat een plaatje van een soort monstrositeit op twee mensenbenen. Uit het bekken groeit ter rechterzijde een blote heer en ter linkerzijde een blote dame, terwijl de genitalia - waardoor men, toegegeven, bij een androgyn ook danig in de war zou raken - gelukkig net bedekt worden door de O van *Androgyny*. Op de paperback-editie prijkt een fotografie van een dame in een chic herenpak. Dat pak staat haar geenszins, want de dame in kwestie is duidelijk een straight mannequin, die waarschijnlijk onder dwang in dit pak is gesjord. Achter de grote Herenhoed (zo'n Hoed, die zelfs niet meer gedragen wordt door Heren) verbergt zich vermoedelijk een radeloze blik, waarin wij, zouden wij haar zien, konden lezen: "Als ze maar niet denken dat ik een Enge Pot ben". Na afloop van de sessie heeft zij ongetwijfeld haar neus gesnoten in de stropdas. Ik bedoel maar: zulk een afbeelding heeft niets van "harmonieus samengaan". Het is een constructie, het is gechargeerd, in scène gezet, geforceerd.

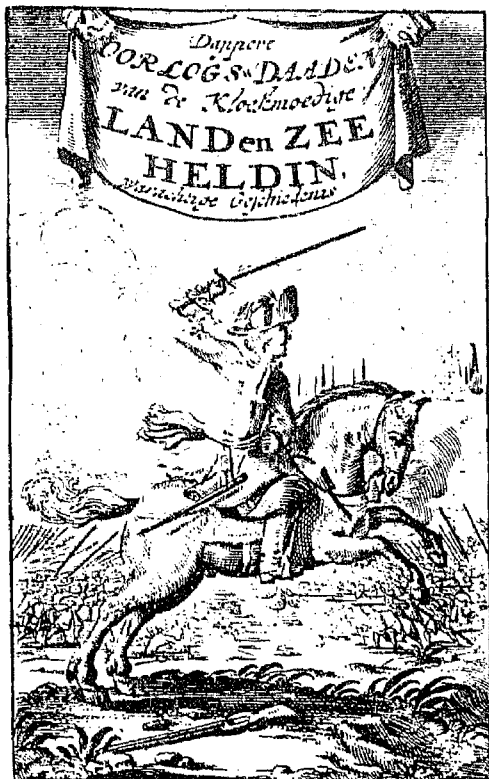
Archetype

Maar androgynie is wel in de allerlaatste plaats een constructie. Het Jungiaanse denken - het denken waar June Singer zich als psychiater op baseert - komt ons hier goed te pas: de androgynie is een *archetype*, dat wil zeggen een kollektief structureel element van de menselijke ziel, dat door elk individu geërfd is. Archetypen zijn niet bedacht, maar gegroeid. Zij horen bij de natuur, bij het zogenaamde kollektieve onbewuste. Je kunt de archetypen het best vergelijken met onze lichaamsdelen: we hebben allemaal armen, handen, ogen en oren, en die lichaamsdelen vormen de kollektieve fysieke erfenis, die we allemaal gemeen hebben. Op dezelfde manier hebben we, volgens Jung, een kollektieve psychische erfenis. Dát die erfenis bestaat kun je afleiden uit het feit dat alle volken, ook wanneer ze volkomen geïsoleerd van elkaar leven, toch dezelfde symbolen en gebruiken ontwikkelen. Aan het voorbeeld van het overal voorkomen van het beeld van de androgynie zie je, dat elk volk dezelfde mythologische motieven kent. Deze mythologische motieven zijn de manifestaties van de archetypen, en alle archetypen samen vormen het kollektieve onbewuste (wat niet hetzelfde is als het persoonlijke onbewuste). Zulke archetypische beelden komen niet alleen voor in mythen, maar ook in de literatuur, in kindertekeningen, in beeldende kunsten en in de dromen en fantasieën van elk individu. (3) Als je eenmaal op zoek gaat naar het beeld van de androgynie, blijkt dat het een geweldige verspreiding heeft.

Eros

Zo is er een verhaal, dat de eerste mens een man-vrouw was, die in tweeën werd gespleten. Plato vertelt in het Symposium een versie van dat verhaal. Het gezelschap spreekt over Eros, of hoe het komt dat mensen zo hevig tot elkaar worden aangetrokken door de liefde. In het Begin waren de mensen tweemaal zo groot als nu; en er waren drie geslachten: de vrouwen, de mannen en de man-vrouwen. Zij hadden allen twee hoofden, vier armen, vier benen en ze waren rond als een bol: ze konden geweldig hard lopen en waren heel sterk. Ze probeerden zelfs naar de hemel op te klimmen, om de goden aan te vallen. Dat werd Zeus te gek, en hij kloofde het mensenras in tweeën. Dat was vreselijk. Elke helft ging wanhopig op zoek naar

Titelprent uit "Het wonderlyk Leven, En de Oorlogs-Daden, Van de Kloekmoedige Land en Zee Heldin" (1711?) (K.B. Den Haag)

haar wederhelpt, en als zij die gevonden had kleefden de helften smartelijk aan elkaar en wilden zich niet meer verroeren. Toen kreeg Zeus medelijden met het mensenras, en naaide de helften enigszins dicht, zodat zij beter afzonderlijk konden leven. Maar nog altijd is het Eros die de mensen in liefde naar elkaar drijft: soms de mannen naar de vrouwen, soms de vrouwen naar de vrouwen, soms de mannen naar de mannen. Plato's verhaal is een variant op het al oude mythologische motief van de eerste mens als de "grote hermafrodit", de eerste, de gelukkige, de Een die de Twee nog in zich bevatte. (4) Maar niet alleen bij Plato en niet alleen in het verre verleden tref je deze raadselachtige, fascinerende figuur aan die zowel man als vrouw is. In de Middeleeuwen - de alchemie, de mystiek, de legenden - kom je het beeld ook tegen. Het verandert wel steeds van vorm. In de achttiende eeuw is bijvoorbeeld de travestie, met name de travestie van een vrouw of meisje tot man, of het meisje als soldaat, een populair motief, dat je aantreft in romans als *De Vrouwlyke Lakei of het leven van Clorimena*, de *Engelsche Vrouwelijke Robinson en Het Wonderlyk Leven*, en de *Oorlogsdaden van de Kloekmoedige Land- en Zee Heldin*. (5) Die achttiende-eeuwse travestie-figuur lijkt weer heel weinig op de androgyne waar de Romantisch-Dekadenkten zo dol op waren. Bij sommigen (maar zeker niet bij alle) dekadente schrijvers en schilders is het beeld van de androgyne gedegenereerd tot een super-erotische hermafrodit. Voor de literatuur vind je deze ontwikkeling beschreven in Mario Praz' *Romantic Agony*. (6) Maar hoezeer de versies van het androgyne beeld onderling ook mogen verschillen: ze zijn altijd opvallend door hun "ongewoonheid". Zulke verhalen horen eigenlijk niet thuis in een patriarchale cultuur, waarin immers alleen mensen met een mannelijk lichaam "mannelijk" mogen zijn, en mensen met een vrouwelijk lichaam "vrouwelijk". Androgyne verhalen trekken zich niets aan van de strenge verdeling van de wereld in mannen en vrouwen - waarbij voor vrouwen belachelijk is wat voor mannen juist prijzenswaardig is en andersom. Het archetype van de androgyne zet alles even op zijn kop en haalt alle patriarchale waarden even grondig door elkaar. Even: want androgynie is iets

sub-kultureels, iets wat zich alleen in de randgebieden vertoont. Daarom schiet Carolyn Heilbrun precies in de roos wanneer zij androgynie een *Hidden River*, een *Verborgene rivier* noemt, als titel van het eerste essay in haar boek *Toward a Recognition of Androgyny*. Jammer genoeg is deze beeldspraak ongeveer het enige, dat echt goed is in Heilbruns boek. Ik wil nu wat systematischer op dit boek ingaan.

De Vrouwenziekte

Carolyn Heilbrun stelt zich vooral ten doel, een bijdrage te leveren tot de (h)erkenning van androgynie. We moeten androgynie leren zien als een herkenbaar motief, en weten waar je het kunt vinden. Heilbrun is literatuurwetenschapper en zij put haar materiaal dan ook voornamelijk uit de literatuur. Aan de orde komen niet minder dan het griekse klassieke drama; Shakespeare, het tweelingen-motief, de Roman en de Bloomsbury-group. Het boek is verdienstelijk en zeer nuttig als materiaalverzameling, maar in de *Introduction* staan allerlei dingen die mij heel boos maken. Om te beginnen opent Heilbrun met een kanonnade van bescheidenheidstopistiek, die een nederige middeleeuwse monnik misschien niet zou misstaan, maar een vrouw die zelf zegt uit haar "prison of gender" te willen wél. "*Ik ben eigenlijk helemaal geen gestudeerd iemand*", zegt Carolyn, "*ieder ander zou het beter doen dan ik; ik ken eigenlijk geen talen, ik weet niets van geschiedenis. En mocht deze studie dan toevallig nog lukken, ach, dan zal hij na een tijdje ongetwijfeld té vanzelfsprekend zijn om nog interessant te kunnen wezen.*" (7) De Vrouwenziekte, het "Let Maar Niet Op Mij"-syndroom kan je blijkbaar tot diep in de academische wereld achtervolgen, ook als je ontsnapt bent aan de klauwen van Fornuis & Wasmachine. Het is ook een veeg teken dat Heilbrun zo hetero is - o, zeker een goedwillende - waardoor zij tot de gedachte komt dat androgynie de sexen zal verzoenen en de relaties tussen Man en Vrouw zal verruimen. De welbekende Verborgene Agenda: we doen net of we het over iets moois en progressiefs hebben, maar het komt er uiteindelijk toch weer op neer dat het failliete hetero-wezen weer op poten getrokken moet worden. Even verderop bekent Carolyn dat zij erg zenuwachtig werd toen zij ontdekte dat er tegenwoordig zoveel homoseksuelen zijn en zij vertelt eerlijk dat zij Plato's mythe altijd had opgevat als uitsluitend handelend over hetero-erotiek. Gemakshalve had zij - en ze is bepaald niet de enige - de homoseksuele paren maar vergeten. Zij probeert hiermee te demonstren hoezeer wij allen aan konventies kleven, maar zij leert er verder niets van. De verborgene agenda: Het Moet Goed Komen Tussen Man en Vrouw blijft gewoon bestaan. Zo blijkt keer op keer, dat Heilbrun geen grein feministisch bewustzijn bezit. De botste gezagsargumenten zijn goed genoeg wanneer het bijvoorbeeld gaat over de kwestie of het patriarchaat wellicht een reactie was op een pre-historisch matriarchaat. "*Those considered the proper authorities*" (zij die aangewezen zijn om hier verstand van te hebben) geloven er niets van, aldus Carolyn Heilbrun. Opvattingen als die van Bachofen "*are not now in academic fashion*" (zijn nu aan de universiteit niet in de mode). En daarmee is de kwestie van de baan. Stel U voor dat U een artikel schrijft over seksueel geweld binnen het huwelijk en U doet de kwestie af met: "De echtgenoten ontkennen meestal dat er iets ernstigs aan de hand is en de politie meent dat het een zuivere persoonlijke kwestie betreft." Maar goed, dat zijn eigenlijk nog maar kleinigheden. Ik geloof dat er in de discussie over androgynie twee levensgrote misverstanden bestaan; beide zijn bij Heilbrun zeer aanwezig. Ten eer-

ste: het idee dat androgynie een soort Nieuw Sociaal Ideaal is, een maatschappelijk, kollektief doel om naar te streven, vergelijkbaar met "Wereldvrede" of "Werk voor Iedereen". *Ten tweede:* de veronderstelling dat de inhoud van de begrippen "mannelijk" en "vrouwelijk" zonder meer duidelijk is en vooral: dat deze begrippen in principe aan elkaar gelijkwaardig zijn.

Sociaal Ideaal

In het begin heb je dat van die misverstanden nog niet zo in de gaten. Heilbrun komt met de volgende definitie: Androgynie is "een toestand waarin de kenmerken van de seksen en de manier waarop mannen en vrouwen zich uiten, niet streng van elkaar gescheiden zijn." (8) Dat klinkt mooi, maar merk op dat Heilbrun het niet heeft over een individu, maar over een toestand, over de cultuur in het algemeen, iedereen dus. Zij ventileert er nog een paar deugdzame gedachten bij, zoals: "Onze toekomstige redding ligt in het ons ontdoen van de seksuele polarisatie", en "wij moeten weg uit de gevangenis van onze seks, naar een wereld waarin individuele rollen en de manieren waarop men zich wil gedragen in vrijheid gekozen kunnen worden." Ja zelfs: "De verwezenlijking van androgynie is nodig voor onze overleving." Dat is allemaal waar en mooi, maar zulke uitspraken betekenen even weinig als: "Wereldvrede is een toestand, waarin het nooit meer oorlog is" en: "Onze toekomstige redding ligt in de wereldvrede". Wanneer je androgynie presenteert als een Sociaal Ideaal betekent het in het geheel niets. Androgynie heeft betrekking op "een (...) polariteit in de ziel, die om integratie vraagt", (9) het heeft te maken met hoe je je als individu bewust kunt worden van de "ander", de niet-gerealiseerde, die je in je hebt. Androgynie heeft alleen betekenis wanneer je het opvat als beeld voor individuele verandering. Wanneer je erover praat als sociaal ideaal, praat je over een onwezenlijke blauwdruk voor een onbereikbare toekomst, terwijl de problemen die intussen opgelost moeten worden - die ongetwijfeld te maken hebben met hoe mensen met zichzelf en ja, dus met elkaar en, inderdaad, dus met de wereld omgaan - zelfs nog niet eens duidelijk zijn.

kocht aan vrouwen die opperden dat we misschien maar beter eens een tijdje op onszelf konden gaan staan. Binnen zo'n gedroomd wereldbeeld van wolkenloze harmonie kun je de eenvoudige gedachte ontwikkelen, dat mannen gewoon hun vrouwelijke kant moeten ontwikkelen en vrouwen hun mannelijke kant, zodat "wij" allemaal compleet zijn en gelukkig. Maar zo eenvoudig is het niet.

Om te beginnen is in het patriarchaat "het vrouwelijke" en al wat als "vrouwelijk" wordt ervaren volstrekt niet gelijkwaardig aan "het mannelijke" en al wat als "mannelijk" wordt ervaren. Een van de naargeestige gevolgen hiervan is, dat het bijvoorbeeld voornamelijk mannen zijn, (die zichzelf beschouwen als vertegenwoordigers van "het mannelijke") die vrouwen (van wie iedereen denkt dat zij "het vrouwelijke" belichamen) in de "prison of gender" houden. Maar de cipier is zelf ook een gevangene. Mannen zijn daardoor zelf dus ook gevangen - al is het velen nog niet opgevallen - maar hun zelfgeschapen gevangenis ziet er altijd nog aanzienlijk comfortabeler uit dan de gevangenis waar wij zijn ingezet. Androgynie kan alleen maar post-feministisch zijn. Voordat er voor vrouwen überhaupt sprake van kan zijn dat zij de dualiteit in zichzelf vinden, moeten we eerst gewone, zelfstandige, vrije mensen worden en ons ontdoen van de projecties die op ons worden gepleegd. Heilbrun slaat de hele feministische fase over. Dat is niet alleen onsympathiek, maar het heeft ook consequenties voor de manier waarop zij het begrip "androgynie" gebruikt. Zo kondigt zij aan, dat zij de begrippen mannelijk en vrouwelijk zal gebruiken in hun geaccepteerde, algemeen in het spraakgebruik in zwang zijnde betekenis. De patriarchale lading die die begrippen hebben gekregen analyseert zij niet. Als zij dat wel zou doen, zou zij erachter komen, dat de begrippen mannelijk/vrouwelijk slechts in schijn een eerlijke, zuivere tegenstelling vormen. Het probleem is namelijk, dat de ene helft van de tegenstelling (zoals trouwens de ene helft van alle tegenstellingen die in het voetspoor van de man-vrouw-dualiteit komen, als dag/nacht, licht/donker, denken/voelen, goed/kwaad) systematisch wordt opgewaardeerd ten koste van de andere helft. "Vrouwelijk" is niet het tegengestelde van "mannelijk", nee, het is het negatief van mannelijk, het inferieur, het bestaat eigenlijk niet. Er bestaat niet zoiets als mannelijke logica en

Wij, wij, wij

Hoewel Heilbrun wel ergens beweert dat het nodig is de wereld te bevrijden van de "bijna absolute overheersing door de mannelijke impuls" (10) hangt toch de sfeer van het harmonie-model over haar *Introduction*. De sfeer van: wij, wij moeten, ons, mannen en vrouwen samen. Wij hebben toch allemaal hetzelfde probleem, wij zijn toch allemaal gevangen in onze "prison of gender". Dezelfde praat die begin zeventiger jaren altijd werd ver-

vrouwelijke logika. Er bestaat Logika en er bestaat Lariekoek, en dat noemen we vrouwelijke logika.

Ik meen, dat het archetype van de androgynie telkens poogt om van de man/vrouw-tegenstelling weer een echte tegenstelling te maken, en vervolgens laat zien hoe zij gelijkwaardig en ongelijksortig en toch een kunnen zijn. Het beeld van de androgynie is juist bedoeld als correctie op de valse polariteit. Heilbrun doet echter net alsof er

altijd van androgynie sprake is wanneer ergens in de literatuur een (zwakke) vrouwelijke impuls zichtbaar wordt. Zo noemt zij Homerus "androgyn" omdat de Ilias een epos is over mannelijk geweld (andro als het ware) en de Odyssee het verhaal over de reis terug van Odysseus, moe van de oorlog, naar het "vrouwelijk principe" dat thuis in Ithaca op hem wacht (gyn dus eigenlijk). Zij noemt ook het werk van de grote middeleeuwer Chrétien de Troyes androgyn omdat daar, met de vrouwenfiguren, de beschaving haar intrede doet. Charles Dickens is weer helemaal niet androgyn, omdat hij niet over vrouwen schrijft. Ik bedoel: Heilbruns begrip van androgynie is uiterst vaag. Soms lijkt haar androgynie synoniem met "het voorkomen van vrouwelijke figuren met een enigszins round character". Maar op al die plaatsen in de literatuur waar een (her)waardering van het vrouwelijke plaats vindt, kun je nog niet spreken van androgynie. Ik vind dat je dat begrip moet reserveren voor die beelden, die een duidelijke poging zijn om het probleem van de (man/vrouw) tegenstelling weer zuiver te formuleren. Op een andere plaats wil ik daar gaarne verder op ingaan. (11)

Toch, ondanks alles, is Heilbrun de moeite van het lezen waard. Dat komt gewoon, omdat zij goed in kaartenbakken kan kijken en omdat zij de academische arbeid van boeken lezen en materiaal verzamelen voor ons heeft verricht. Haar boek is derhalve een hulpmiddel voor iemand, die zelf iets met androgynie wil.

Begeesterd en bevlogen

Veel mooier en boeiender is echter het boek van June Singer: Androgyny: Toward a new Theory of Sexuality. Dat komt omdat June Singer begeesterd en bevlogen is door haar onderwerp. Zij heeft er iets mee. Om te beginnen legt zij uit, dat het boek ontstaan is uit een onafgemaakt werkje in haar vorige boek, Boundaries of the Soul, waarin zij in de knoop raakte met een hoofdstuk over relaties: "Zal de ene sexe de andere ooit begrijpen?" (voorwaar, een hals- en benenbrekend vraagstuk!). Zij herschreef dit hoofdstuk alsmäär, en breide er ten einde raad maar een eindje aan van Yin en Yang in stevige omklemming, koek en ei, maar zij wist wel dat dit niet deugde. In dit nieuwe boek wil zij deze kwestie nu eens beter uitzoeken. Zij heeft daartoe ook het probleem opnieuw geformuleerd (zie ook boven voor haar eerste omschrijving). Voor je iets zinnigs kunt zeggen over relaties, moet je eerst iets zinnigs zeggen over de innerlijke huishouding van het individu. De meeste mensen, meent Singer, verstikken in zichzelf hun innerlijke tegenpool (of ontwikkelen deze nooit), zodat zij die bij een ander moeten uitbesteden, wat vervolgens relaties in eigenlijke zin onmogelijk maakt. In de eerste helft van haar boek, getiteld Yesterday bekijkt June Singer, hoe onder de psychiaters die zij terzake vindt de stand van denken is over de bepaaldheid van de mens door haar vrouwelijkheid of mannelijkheid. Zij geeft een buitengewoon nuttige korrektie en aanvulling op de opvattingen van Jung en Esther Harding over de *animus*. Vervolgens neemt zij - met de ademenemende maar soms enigszins jachtige eruditie die Jungianen eigen is - het totale kulturele erfgoed in Verleden en Heden en van Oost naar West door op de noemer androgynie. Als je na deel I twee dagen rust houdt, kun je deel II, Today and Tomorrow weer aan, waarin June Singer de therapeutische konsekwenties probeert te trekken uit het voorafgaande, en waarin zij probeert te komen tot een nieuwe theorie over sexualiteit. Ik begrijp niet goed, waarom Singer haar boek presenteert als een nieuwe theorie over *sexualiteit*, want zij geeft in feite een theorie over

psychisch evenwicht, over menselijk functioneren, in elk geval over iets dat veel ruimer is dan alleen sexualiteit. Ook met haar kritiekloze acceptatie van bisexualiteit als een van de wegen die naar androgynie leiden, ben ik het niet eens. Soms schrijft Singer nogal barok en bouwt zij van die zinnen die mij altijd een ondraaglijke zoem in het achterhoofd bezorgen - hetzelfde soort zinnen als in dat vreselijke Amerikaanse blad Quest, waarin het alsmäär gaat over New Possibilities, Future Visions, The Human Capacities for Developing Breath-taking Horizons, The Past, Our Shared Pasts, The Human Past lebbberdelebbber. Ik krijg persoonlijk de zenuwen van dat taalgebruik, maar wie weet vindt U het juist wel fijn en mooi! Dit alles neemt niet weg dat het boek van June Singer zeer waardevol is, en dat het overloopt van stimulerende ideeën. Singer wil echt verder, en zoekt werkelijk naar haar waarheid. Ik denk dat zij zich nu alweer achter het oor krabt, en bij zichzelf denkt: "toch was er in dat boek over Androgyny nog een onafgemaakt werkje, waar ik eens gauw wat aan moet doen." Gewoon lezen dus, dat boek.

Maaïke Meyer

- 1) HEILBRUN, CAROLYN G. Toward a Recognition of Androgyny, New York enz.: Harper Colophon Books, Harper & Row 1974 (1973), f 8,90.
- SINGER, JUNE. Androgyny: Toward a New Theory of Sexuality, introd. by Sheldon S. Hendler, New York: Anchor Books 1977 (1976), f 10,65.
- Parabola - Myth and the Quest for Meaning. Ed. and publ. by D.M. Dooling, New York: The Tamarack Press. Volume III, no. 4 November 1978 Androgyny (te koop bij American Discount, Kalverstraat, Amsterdam).
- RICH, ADRIENNE, Uit Vrouwen geboren. Moeder-schap als ervaring en instituut. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara, 1979, p. 84; Vertaling door Maaïke Meijer en Marta Vooren van Of Woman Born, New York: W.W. Norton, 1976.
- BURNIER, ANDREAS, De Zwembadmentaliteit, Amsterdam 1979, Querido. Met name het stuk Van masculinisme naar androgynie, p. 55-76.
- 2) SINGER, Androgyny, p. X. De afgrenzing van androgynie ten opzichte van hermafroditisme en bisexualiteit op pp. 16-17.
- 3) Voor de theoretische grondslagen van Jungs psychologie vormen een goede ingang:
 - On the nature of psyche
 - The Structure of the psyche, beide uit JUNG, C.G., Collected Works Vol. 8 The Structure and Dynamics of the Psyche, translated from the German by R.F.G. Hull, London (Routledge & Kegan Paul).
 - JUNG, C.G. Analytical Psychology. Its Theory and Practice. The Tavistock Lectures, New York: Vintage Books, 1970.
- 4) SINGER, Androgyny, pp. 108-117.
- 5) KUSTERS, WIEL, Over het aantrekken van een broek (I) Travestie als literair motief. In: De Revisor V/5, pp. 50-55.
- 6) PRAZ, MARIO, The Romantic Agony. Transl. by Angus Davidson, second ed. London/New York: Oxford University Press, 1970, zie index Androgyny.
- 7) HEILBRUN, Toward a Recognition, pp. xix-xx.
- 8) HEILBRUN, idem p. x.
- 9) BURNIER, De Zwembadmentaliteit, p. 70.
- 10) HEILBRUN, Toward a Recognition, p. xiv
- 11) Ik wil uitvoeriger ingaan op androgynie in het Lesbisch Leesboek (Het Damesgeheim/In Lesbisch Gezelschap de titel staat nog niet vast). Dit boek wordt een bundel potteuze essays en fictie, die onder redactie van Mieke van Kasbergen, Dorelies Kraakman, Maaïke Meijer en Ineke van Mourik in oktober 1979 zal verschijnen bij Sara.